

Antropologisk opmærksomhed.

Refleksioner fra et feltarbejde om kvinder, kræft og rehabilitering

Helle Ploug Hansen

Artiklen sætter fokus på den antropologiske opmærksomhed i forhold til etnografisk feltarbejde. Formålet er at sætte en diskussion om 'krop og erkendelse' på dagsordenen i relation til projekter inden for humanistisk sundhedsforskning. Jeg præsenterer en lille del af mit empiriske datamateriale fra et projekt om kvinder, kræft og rehabilitering. Jeg argumenterer for at generering af data bl.a. er afhængig af de sociale relationer det lykkes den enkelte antropolog at etablere, og den eller de sociale pladser antropologen kan og vil indtage i den verden der studeres.

Helle Ploug Hansen, antropolog og sygeplejerske, lektor ved Syddansk Universitet, Det Sundhedsvidenskabelige Fakultet, Institut for Sundhedstjenesteforskning. email: hphansen@health.sdu.dk

Indledning

Den antropologiske videnskab har nogle kvaliteter der er centrale når forskning- en er rettet mod det liv almindelige mennesker lever rundt om i verdens forskellige samfund. En af kvaliteterne er en opmærksomhed der er tæt forbundet med det etnografiske feltarbejde med deltager-observation og interviews som primære datagenereringsmetoder, og som resulterer i en særlig antropologisk viden om nogle grundvilkår for socialt liv (Hastrup 2004:9).

I denne artikel sætter jeg fokus på den antropologiske opmærksomhed i forhold til etnografisk feltarbejde, herunder deltagerobservation. Artiklen er såle-

des primært en metodeartikel. Den er skrevet med det formål at vise hvordan nogle af de kvaliteter antropologien kan bidrage med i særlig høj grad er relevante i humanistisk sundhedsforskning, dvs. i forhold til helbred, menneske og samfund. Jeg inddrager mit forskningsprojekt: "Kvinder, kræft og rehabilitering. En antropologisk undersøgelse af samspejlet mellem kropsforandringer, krop- og selvpoplevelse, sociale relationer og hverdagsliv" med den hensigt at kontekstualisere mine analytiske overvejelser i forhold til konkret empiri. Jeg har således fravalgt en nærmere analyse af de efterfølgende præsenterede data.

Antropologen på land og i vand

Feltarbejdet blev udført på et rehabiliterings ugekursus for kvinder med brystkræft. Det havde titlen: "I Gang Igen" og fandt sted på Uldum Højskole i Østjylland. Fysisk genoptræning på land og i vand indgik som en daglig rutine i kurset. I mine feltnoter har jeg skrevet:

Mandag den 13. september 2000

Første dag med vandgymnastik

De 18 kvinder er delt i to hold, og jeg følger et af holdene i vandgymnastik. Jeg klædte om sammen med de 9 kvinder i omklædningsrummet; et stort åbent rum med en række lave træbænke til at lægge sit tøj på. Bruserne på rad og række. Et par af kvinderne havde deres badedragt på under deres joggingtøj. Andre kvinder tog tøjet af med ryggen til de andre og brusede sig med front mod brusearmaturet og den flisebesatte væg. Et par af kvinderne baksede med at få badedragten på uden at fjerne håndklædet fra kroppen. Der blev ikke sagt ret meget. Efter vandgymnastikken foregik brusebad og påklædning på samme måde som tidligere. Da vi alle stod påklædt med det våde badetøj og håndklædet i hånden, kom en kvinde hen til mig og spurgte: "Nå, synes du så at du får noget ud af at være her?" Inden jeg nåede at svare spurgte en anden kvinde: "Hvad synes du så om vandgymnastik?" og fortsatte med at spørge: "Har du mødt sådanne nogle kvinder som os før?". Jeg forsøgte at svare, og efterhånden havde der samlet sig en lille gruppe af kvinder omkring mig. De lyttede, smilede, nikkede til hinanden og til mig og

forlod omklædningsrummet efterhånden som de blev færdige. Det skal nok blive et spændende feltarbejde, havde jeg tænkt mens jeg gik videre til den næste aktivitet – gymnastik på gulv.

Tirsdag den 14. september 2000:

Anden dag med vandgymnastik

I dag kom jeg under vandgymnastikken i alvorlig tvivl om mine evner som etnograf. Egentlig var det begyndt meget godt. Enkelte af kvinderne snakkede med mig mens vi klædte om, spurgte til mit projekt og til mit syn på gymnastik på land og i vand. Der var kun en enkelt kvinde, der havde taget badedragten på hjemmefra. Et par af kvinderne stod nu med front ud i rummet, både mens de tog tøjet af og mens de tog brusebad. En af øvelserne i bassinet gik ud på at ride overskrævs på nogle lange cyklamen farvede plastikrør, først den ene vej i bassinet og så den anden vej. Både ben og arme blev aktiveret idet vi cyklede med benene og lavede cirkelbevægelser med armene. På et tidspunkt overhalede Merete¹ (67 år) mig, og vi så på hinanden. Jeg skulle lige til at sige 'hej', da hun meget højt og bestemt sagde: "*Du er meget sød og venlig. Vi kan godt lide dig, og du er formentlig også en dygtig forsker. Men du skal lige vide en ting. Du kan aldrig blive som en af os, for du mangler nemlig noget. Du mangler at mangle noget*". Flere af de andre kvinder må have hørt hvad hun sagde for de kiggede skiftevis på hende og på mig. Gårdagens optimisme forsvandt øjeblikkeligt.

Onsdag den 15. september 2000:

Tredje dag med vandgymnastik

I dag gik snakken livligt i omklædningsrummet. Brystholdere, æselører (dvs. en større eller mindre hudfold under den arm, hvor brystet er blevet fjernet), selvsiddende og løse proteser blev vist frem og diskuteret. De fleste tog tøjet af med front mod hinanden, lagde tøjet på de lange, lave og smalle træbænke og trådte ind under bruserne med front mod hinanden. Jeg tog mit tøj af og lagde det på træbænken ligesom jeg havde gjort de foregående dage. Pludselig kom Merete hen til mig. Hun stillede sig foran mig uden tøj på, kiggede undersøgende op og ned af mig. Så sagde hun: *"Sikke dog nogle lange ar, du har på benene, og hvad er der dog sket med din fod. Den ser helt vanskabt ud"*. Andre kvinder med og uden tøj på kom nærmere. Jeg havde ingen tøj på og følte mig meget nøgen. Jeg tænkte ikke til daglig over de ar jeg havde pådraget mig som ganske ung. Nu blev jeg pludselig objekt for kvindens, nej, for de fleste af kvindernes undersøgende blikke. Og som om det ikke var tilstrækkeligt, begyndte de at røre ved mig. De strøg henover mine ar med fingerspidserne, spurgte hvad der dog var sket, om de gjorde ondt, om jeg havde ligget lang tid på hospitalet osv. Jeg svarede den ene og den anden. Det var lidt som et forhør. Jeg havde mest lyst til at tage mit tøj på igen, jeg blev blufærdig, følte min urørlighedszone krænket, men var samtidig nysgerrig: *"Hvordan skulle jeg forstå dette?"* Alligevel blev jeg lettet da underviseren gik gennem lokalet og sagde: *"Nå piger, skal vi så*

se at komme i vandet".

Da vi efter vandgymnastikken var tilbage i omklædningsrummet kom Lisa (45 år) hen til mig og spurgte, mens hun pegede på sin brystprotese: *"Vil du ikke mærke, hvordan sådan en føles?"* Noget blufærdig sagde jeg: *"Jo tak, det vil jeg da gerne"*. Kvinden løsnede brystprotesen af huden og lagde den i min hånd. Jeg mærkede lidt forsigtigt på den. Kvinden sagde muntert: *"Mærk nu ordentlig på den. Den er ikke af glas. Man skulle ikke tro at du er uddannet sygeplejerske"*. Flere af kvinderne smilede og grinede let. Jeg fortsatte med at føle på den og sagde lidt kejtet: *"Den føles meget behagelig, næsten hel naturlig"*. Nu grinede flere af kvinderne endnu mere, og nogle hentede deres små og store selvsiddende og løse proteser. Jeg skulle pludselig mærke på dem alle sammen. Jeg fik stukket deres brystholdere i hånden, så jeg kunne prøve at lægge en protese ned i den lille indsyede lomme. Jeg skulle mærke på deres ar og på deres æselører. Efterhånden som jeg havde mærket og kommenteret, tog de deres tøj på og ventede på mig, som var den sidste der blev færdig.

Kropslig involvering og antropologisk opmærksomhed

Min meget bogstavelige kropslige involvering i ovenstående hændelser fik betydning for min antropologiske opmærksomhed ikke alene i forhold til resten af feltarbejdet på kurset: *"I Gang Igen"* og for de interviews jeg efterfølgende havde med nogle af kvinderne, men også på mine efterfølgende feltar-

bejder på to andre rehabiliteringskurser². Selvom jeg naturligvis ikke kan vide, hvordan feltarbejdet ville være forløbet uden den pågældende hændelse, er det en anerkendt antagelse i antropologien at det ofte er en specifik hændelse der i særlig grad bidrager til at antropologen bliver accepteret og bliver en del af det fællesskab der studeres (Baarts 2003; Wilken 1995).

Efter hændelserne i omklædningsrummet og i svømmebassinet blev jeg i de følgende dage inddraget i kvindernes samtaler om moderigtige brystholdere, proteser, nedringede bluser, overvejelser om rekonstruktion af brystet, seksualitet og kvindelighed. Og jeg blev indviet i det kaos, som mange af dem oplevede at de havde befundet sig i siden de havde modtaget diagnosen: Brystkræft. Jeg blev inviteret med ud i højskolens små te-køkkener, hvor kvinderne sad og drak et glas rødvin sidst på aftenen. Herigenem fik jeg indblik i, hvordan kvinderne fremhævede visse erfaringer mens andre erfaringer blev fravalgt. Flere af kvinderne tog selv initiativ til at spørge om jeg ville interviewe dem når de kom hjem. Jeg havde fået en plads i deres begyndende fællesskab. Feltarbejdet blev således min vigtigste datakilde. Jeg mærkede mig *noget* gennem min kropslige involvering, og jeg *gjorde* mig en række erfaringer gennem min deltagelse i vandgymnastikken. Det er det som den danske antropolog Inger Sjørølev har kaldt: *"... en intellektuel forløsning, som sker via en kropslig involvering"* (Sjørølev 1995:177).

Hændelserne omkring vandgymnastik peger endvidere på det forhold at i felten bliver vi ofte præsenteret for svar

på spørgsmål vi hverken har stillet eller vidste at vi kunne stille, eller som vi, hvis vi havde stillet dem, muligvis ikke havde fået svar på. Da Merete sagde til mig: 'Du mangler at mangle noget' sprogliggjorde hun tanker og oplevelser som de andre kvinder formentlig også kendte til (idet de nikkede). Hun svarede faktisk på et spørgsmål jeg ikke havde stillet, der bl.a. handlede om sociale relationer mellem kvinder med og uden et eller to bryster, om syn på kvinder, om fællesskabsfølelse osv. På feltarbejde gælder det således om at gribe de øjeblikke som trænger sig på og rette opmærksomheden mod begivenheder der forundrer antropologen (Baarts 2003:41).

Jeg var nødt til at overgive mig øjeblikket og acceptere min egen eksponering i omklædningsrummet for at kunne nærme mig en mulig betydning. På den måde kunne jeg anskue begivenhederne omkring vandgymnastik som betydningsskabende tegn der dannede mønstre sammen med andre betydningsskabende tegn, bl.a. kvindernes ustandselige påpegning af: *"Vi har været igennem det samme"* – *"Vi ved, hvad det vil sige at have haft kræft"* – *"Vore kroppe ligner hinanden. Vi er skamfærdede kvinder"* – *"Vi ved, hvad hinanden tænker"* – *"Vi har det på samme måde alle sammen. Vi behøver ikke så mange ord"* osv. Med andre ord var de sociale relationer på kurserne mellem de deltagende kvinder præget af en etablering og vedligeholdelse af en kropslig og social fællesskabsfølelse (Hansen 2005).

Deltagelse

Når vi observerer en hændelse, en samtale mellem to parter, en eller flere per-

soners mimik og gestik, vor egen deltagelse eller når vi deltager i en hændelse, en samtale eller foretager et etnografisk interview, kan vi ikke stille os uden for vor krop: "Vi har en krop og vi besidder den, ligesom vi besidder en ting, men den er enestående, idet den ikke kan erstattes. Vi er en krop, fordi vores personlige og sociale eksistens er bundet til vores kropslighed" (Damkjær 1998:141). Vi er kropsligt installeret og kropsligt involveret i verden (Hansen 2001). Det betyder at vi i princippet altid er deltagende, også når vi observerer 'de andre', og når vi observerer vor egen deltagelse, og vi observerer når vi deltager. Vi kunne således nøjes med at tale om deltagelse i stedet for deltagerobservation, eller forankret deltagelse sådan som antropologen Charlotte Baarts kalder det for derigennem at tydeliggøre at gennem deltagelse (f.eks. vandgymnastikken) forankres erfaringer i etnografens krop: "Pointen med *forankret deltagelse* er med andre ord, at deltagelse er et mål i sig selv, snarere end et middel til at indsamle et empirisk materiale, som siden bliver genstand for fortolkning (Baarts 2004:48). Grænserne mellem at deltage og at observere bliver således flydende, idet de indeholder begge de samme prototypiske former.

Når vi observerer og når vi deltager, tillægger vi ting, mennesker, hændelser osv. betydning, dvs. at det vi *opdager*, tildeles et navn, det *defineres*. Og det der er blevet defineret, kan herefter opdages i andre sammenhænge, andre steder osv. Jeg *opdagede*, hvordan Merete ved at italesætte min mangel og ved at undersøge min krop for ar, mens flere af de andre kvinder iagttag hende, bidrog til det jeg

analytisk i første omgang forsigtigt *definerede* som sociale relationer mellem kvinderne, hvor fællesskabsfølelse spillede en rolle. Da jeg først havde navngivet det jeg iagttag, blev det muligt at rette min antropologiske opmærksomhed mod forskellige sociale relationer mellem kvinderne på de forskellige kurser og *opdage* hvordan fællesskabsfølelse vedvarende blev produceret og reproduceret. Gennem analyse ved hjælp af teori kunne jeg nå frem til at fællesskabsfølelsen kunne forstås som det Victor Turner kaldte "communitas" (1974). Hermed mener jeg at strukturen og indholdet på de forskellige rehabiliteringskurser er med til at gøre det muligt at etablere en eksistentiel eller spontan fællesskabsfølelse mellem kvinderne (Hansen 2005): "... the direct, immediate, and total confrontation of human identities, which tends to make those experiencing it think of mankind as a homogeneous, unstructured, and free community" (Turner 1974:169). Kvinderne opnår således en form for kulturel effekt af at deltage i et rehabiliteringskursus³ (Hansen 2005).

Grænser for deltagelse

I hver enkelt feltarbejde optræder der grænser for deltagelse. Der vil være situationer hvor antropologens deltagelse af en eller anden grund er uønsket, ikke er passende og/eller kan virke forstyrrende på det der foregår, f.eks. i forbindelse med svære/ alvorlige samtaler om eksistentielle temaer (Hansen 2003). Derfor er det vigtigt løbende, dvs. fra de første ideer om forskningsprojektet tager form til projektet er publiceret, at reflektere over de grænser for deltagelse, man selv bevidst og ubevidst sætter/satte, og de

grænser de involverede personer sætter/satte osv. Refleksion er ikke alene central i forhold til egne og mere generelle diskussioner over deltagelse. Det indebærer tillige et fokus på selve grænsefladen, altså ikke først og fremmest på forskellen mellem ens deltagelse i den ene og den anden situation (jævnfør mine oplevelser i omklædningsrummet), dvs. på det der bevirkede at 'nogen' så at sige trak en grænse. At mine grænser (og derigennem muligheder) for deltagelse flyttede sig efter den tredje dag i omklædningsrummet, var vigtig i forhold til min adgang til felten og til kvinderne. Det er min antagelse at etablering af nye grænser for en antropologs deltagelse i et og samme projekt hænger sammen med de identiteter der er på spil eller kan sættes i spil i det pågældende felt (Sjørøsløv 1995; Wilken 1995). I mit ph.d. projekt om sygepleje på en kræftafdeling⁴ flyttedes grænserne sig for min deltagelse i det liv der udspandt sig på afdelingen når vi inden for centrale områder delte fælles social erfaring.

I forbindelse med hændelserne omkring vandgymnastikken var det tydeligt at kvinderne og jeg delte social erfaring inden for et centralt område vedrørende krop, ar og misdannelser. Jeg manglede ikke et bryst, men jeg manglede en knæskal og en pæn fod. Jeg var også kropsligt skamferet, og jeg havde også været syg og indlagt som patient. Men det er ikke sikkert at denne form for delt social erfaring var kommet til udtryk, hvis ikke kvinderne allerede havde (sådan som jeg havde registreret det på vandgymnastikkens 2. dag) etableret nye grænser for deres sociale relationer og samvær. Det var tydeligt at der var

forskel i kvindernes samværsform fra de to første dage i omklædningsrummet til den tredje dag. Og det var først efter at de havde fået etableret deres nye samværsform at jeg også fik en plads.

Afrunding

Afgørende for det etnografiske feltarbejde med deltagerobservation, interviews osv. er antropologens mulighed for at komme *ind* i den verden der undersøges og at etablere og vedligeholde sociale relationer med konkrete mennesker i felten. Generering af data står og falder med arten af de sociale relationer, det lykkes den enkelte antropolog at etablere og med den eller de pladser antropologen kan og vil indtage i den verden (Wilken 1995:161; Hastrup 2003:10). Det gælder ligegyldig hvilken type antropologisk projekt man er i gang med. I forbindelse med humanistisk sundhedsforskning er en høj grad af kropslig involvering ofte påkrævet fordi felten ofte vil være præget af alvorlige eksistentielle temaer som liv og død. Hændelserne omkring vandgymnastik peger på at mens de sociale relationer blev søgt etableret og vedligeholdt under feltarbejdet, lærte jeg for det første om det felt der studeredes. For det andet opnåede jeg indsigt i hvad der kunne fremme og hindre generering af data og hvilke pladser, der var åbne og kunne åbne sig for mig. For det tredje lærte jeg noget om min risikovillighed (se f.eks. Wilken 1995 og Baarts 2003). Jeg måtte bl.a. tage stilling til hvor langt jeg personligt var villig til at gå for at udvikle og konsolidere de sociale relationer til kvinderne, ikke bare på det her refererede rehabiliteringskursus, men også på

de andre kurser jeg udførte feltarbejde på. Adgang til felten forhandles således gennem hele feltarbejdet. Det er: "...en integreret del af de sociale relationer og udvekslingsformer, antropologen indgår i for at få empirisk indsigt" (Tjørnhøj-Thomsen 2003:104). Det betyder at antropologen aldrig kan få alt at vide, man er nødt til at vælge et perspektiv. Den antropologiske opmærksomhed er således selektiv, rettet mod det konkrete. Et valg indebærer også altid et fravalg.

Det etnografiske feltarbejde er således meget mere end blot metode. Det er også en analytisk praksis og rummer en teoretisk ambition. Der er tale om et metodisk forløb, en proces, der først kan anskues som afsluttet, når den tekstlige formgivning af stoffet er fuldendt: "Først da står det klart, hvad der var "data"" (Sjørlev 1995:177).

Litteratur

- Baarts C. 2003. Håndværket. Opbygning af viden. I: Ind i verden (red.) Hastrup K. s. 35-51. København: Hans Reitzels Forlag.
- Baarts C. 2004. Viden og kunnen. En antropologisk analyse af sikkerhed på en byggeplads. København: Institut for Antropologi.
- Damkjær S. 1998. Patient og sygeplejerske – et møde mellem kroppe. I: Omsorg, Krop og Død. En bog om sygepleje. Hansen HP (red.). kap. 7. s. 136-159. København: Munksgaard Danmark.
- Gray R, Fitch M, Davis C, Philips C. 1997. A qualitative study of breast cancer self-help groups. *Psycho-Oncology* 16(1): 31-36.
- Hansen HP. 2005. I never make love with my bra on – bodily experiences of women with breast cancer. I: Fainzang S & Van Dongen E. *Medical Anthropology, welfare state and political engagement* (fortkommende).
- Hansen HP. 2003 (1995). I grænsefladen mellem liv og død. En kulturanalyse af sygeplejen på en onkologisk afdeling. 3. oplag. København: Munksgaard Danmark.
- Hansen HP. 2001. Hvordan har du det? Kommunikation i sundhedssektoren ud fra Gregory Bateson. København: Munksgaard Danmark.
- Hastrup K. 2004. Introduktion. Antropologiens vendinger. I: Viden om verden (red.) Hastrup K. s. 9-31. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hastrup K. 2003. Introduktion. Den antropologiske videnskab. I: Ind i verden (red.) Hastrup K. s. 9-35. København: Hans Reitzels Forlag.
- Sjørlev I. 1995. Det metodiske forløb. *Tidsskriftet Antropologi "Metode"*. nr. 31:177-185.
- Spiegel D, Bloom JR, Kraemer HC, Gottheil E. 1989. Effect of psychosocial treatment on survival of patients with metastatic breast cancer. *Lancet* 2(8668): 888-891.
- Spiegel D. 1997. Psychosocial aspects of breast cancer treatment. *Semin Oncol* 24(S1): 36-47.
- Tjørnhøj-Thomsen T. 2003. Samværet. Tilblivelser i tid og rum. I: Ind i verden (red.) Hastrup K. s. 93-117. København: Hans Reitzels Forlag.
- Turner V. 1994. Pilgrimages as Social Processes. I: *Dramas, Fields, and Metaphors*. Turner V. kap. 5. s.166-230. London: Cornell University Press.

Wilken L. 1995. På feltarbejde blandt folk. Tidsskriftet Antropologi "Metode". nr. 31:149-165.

Noter

- 1 Alle navne er fiktive.
- 2 Jeg udførte feltarbejde på et ugekursus på Skodsborg Kur- og Spa Hotel for personer med kræft og på et "Body Image" ugekursus for kvinder med kræft afholdt på et feriecenter ved Vesterhavet.
- 3 Siden slutningen af 1980'erne har forskning inden for psyko-social intervention til personer, der har eller har haft kræft i form af støtte- og selvhjælpsgrupper vist at sådanne grupper kan medvirke til at øge personernes livskvalitet (bl.a. Spiegel et al. 1989; Spiegel 1997; Gray et al. 1997). Ingen projekter har indtil dato sat fokus på effekter af internat rehabiliteringskurser.
- 4 Projektet er publiceret i bogen: Hansen, Helle Ploug. I Grænsefladen mellem liv og død. En kulturanalyse af sygeplejen på en onkologisk afdeling. 3. oplag. København: Munksgaard Danmark 2003.

Projektet var støttet økonomisk af Kræftens Bekæmpelse.

Summary in English

This article is about the anthropological attention in relation to ethnographic fieldwork. The purpose is to put on the agenda a discussion about body and cognition within projects in humanistic health related research. I present a tiny part of my empirical datamaterial from a project about women, cancer and rehabilitation. I argue that the generation of data is among other things depending on the social relations the single anthropologist can establish, and the social spaces the anthropologist can and are willing to engage in.

Keywords: Etnografisk feltarbejde, antropologisk opmærksomhed, kropslighed, deltagerobservation, kvinder med kræft, rehabilitering